

ԲՐՈՆԶԵ ՍՊԱՍՔ

Գավաթ

Սիսիանի դամբարանի եզակի գտածոներից է ձևավոր (арбалетовый) կանթով գավաթը (մասամբ թերի, րարծր.՝ 11.5սմ, պս.՝ 6.5սմ, հատ. տր.՝ 5.7սմ), պատրաստված է բրոնզե րա-րակ թիթեղից, կռելու և ծուլելու (կանթի) եղանակով (աղ.X.1,2): Գավաթն ունի երկկոնաձև իրան, դեպի դուրս լայնացող պսակ, հարթ հատակ, արտաքուստ զարդարված է փորագիր համակենտրոն չորս շրջաններով: Ուշագրավ է հատկապես աղեղնաձև ուղղահայաց միաց-րած ռոմակը, որը նման է խաչի: Այն աջ ու ձախ գնացող թևերով կպած է պսակին: Կանթի վերին մասը ձևավորված է դիմապատկերով՝ տեղադրված թևերի կենտրոնում: Դիմագծերը ընդհանրացված են: Մաշվածության պատճառով դրանք աղոտ ու անորոշ են: Հագիվ նշմար-վում են երկար քիթն ու աչքերը: Գլխին կապած ռելիեֆ գոտին՝ ելուստով: թողնում է սա-ղավարտի տպավորություն: Լևտորին մասում կանթն ավարտվում է կիսանդրիով: Քանդակը ներկայացնում է կանոնավոր դիմագծերով: Կարճ մորուքով տղամարդու, որի սաղավարտի տակից դուրս են եկել ալիքաձև մազերը: Տղամարդու ուսերին նկատելի են հագուստի ծալ-քերը: Գավաթի նման մի կանթ 1983թ. հայտնաբերվել է Արմավիր մայրաքաղաքի արևմտյան թաղամասի (ագարակի) վերին շերտում:³⁴⁸ Կանթի ներքևի կիսանդրին նույնն է, ինչ որ Սիսիանից, իսկ վերին քանդակը մի փոքր տարբերվում է: Երկկոնաձև գավաթներ հայտնի են անտիկ աշխարհի մի շարք հնավայրերից և պահվում են տարբեր թանգարանների հավաքա-ծուներում: Դրանք չափերով իրարից քիչ են տարբերվում: Թվագրվում են մ.թ.ա. II-III դ. և համարվում են իտալիկյան:³⁴⁹ Կամպանում գտնված նմանօրինակ գավաթներ պահվում են Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում,³⁵⁰ Լուվրում,³⁵¹ Էրմիտաժի անտիկ բաժնում (Բուտկինի՝ Ивв. № В. 1967 և Կամպանի հավաքածուներում, Ивв. № В. 565, В. 611): Նմանա-տիպ գավաթներ հայտնի են և մերձկուրանյան շրջաններից՝ Դաիուվսկայա ստանիցայից,³⁵²

³⁴⁸ Ժ. Խաչատրյան, Հայաստանում հայտնաբերված հռոմեական մետաղյա առարկաներ, ԼՀԳ, 1984, № 10, էջ 71-73, աղ. I, 1; Գ.Ա. Տիրացյան, Ի.Ա. Կարապետյան, Արմավիրի 1983-1984թթ. պեղումները, ՊԲՀ, 1985, № 4, էջ 226, նկ. 7:

³⁴⁹ H. Willers, Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Capua und von Niedergermanien, Hannover und Leipzig, 1907, s. 14, 19, Abb. 12, 5, 7; H. Y. Eggers, Der römische Import im freien Germanien, Bd. I-II, Hamburg, 1951, s. 123, Taf. 11, 122; Д. Б. Шелов, Римские бронзовые кувшины и амфоры в восточной Европе, СА, 1983, № 4, с. 63-64, рис. 1, 6.

³⁵⁰ G. M. A. Richter, Greek, Etruscan and Roman bronzes, New York, 1915, p. 195, pl. 512, 2703, 2713.

³⁵¹ A. de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, t. II, Paris, 1915, pl. 98.

³⁵² Б. В. Лукин, Серебряная чаша с рельефными изображениями и греческой надписью и стеклянная чашка из находок у станицы Даховской, "Известия Ростовского областного музея краеведения", вып. 2, Ростов-на-Дону, 1940, с. 27-29, 33 и сл.

Կալինովսի (Վոլգոգրադի մարզ) սարմաթական դամբարաններից:³⁵³ Սակայն չափերով ու կանթերի քանդակներով Սիսիանի գավաթը սերտորեն առնչվում է Կոբանյան (Յյուսիս-Օսեթական ԱՍՍՀ) դամբարաններից³⁵⁴ զտնված մոլուխների հետ:

Սիսիանի գավաթը հարակից նյութերով, դրամական գտածոներով (Որոդես II-ի արծաթե դրամը) թվագրվում է մ.թ.ա. Iդ. կեսերով, նույն ժամանակին պետք է պատկանի և աբմավորյան գտածոն իր կանթով,

Վերոհիշյալ զուգահեռների հիման վրա կարելի է վստահորեն ասել, որ Սիսիանի և Արմավերի գավաթները ևս հարավրտալիկյան ծագում ունեն և չի բացառվում, որ պատրաստված են Կապուայում՝ գեղարվեստական մետաղի այդ համրահայտ կենտրոնում:

Հոռմի արևելյան քաղաքականության շնորհիվ մ.թ.ա. II-I դարերում Հունաստանի, Փոքր Ասիայի, Սիրիայի և Եգիպտոսի մետաղագործական բոլոր կարևոր կենտրոնները ընդգրկվեցին հոռմեական մշակույթի ազդեցության ոլորտ: Ոչ միայն յուրացվեցին այդ կենտրոնների հաուստ փորձն ու ավանդույթները, այլև ստեղծվեցին նորերը: Այդ արհեստանոցների արտադրանքը հարմարեցվեց հոռմեացիների ճաշակին:

Հոռմեական կայսրության ժամանակաշրջանում լայնորեն տարածվեցին բրոնզե արծաթե զինաներն ու գեղարվեստական բարձրաճաշակ կենցաղային առարկաները:³⁵⁵

Հոռմեական վարպետները, յուրացնելով հունական գեղարվեստական մետաղագործության մշակած տեխնիկան, հմարները, կուտակված փորձը, առաջին գործածության տարաբնույթ առարկաները, սկսեցին հարդարել փոքրաքանակ պատկերներով:

Գեղարվեստական բրոնզի արտադրության գործում մ.թ. I-II դարերում առաջնությունը պատկանում էր Հարավային Իտալիայի մետաղագործական արհեստանոցներին: Տարեմտը հայտնի էր իր տորևտինայով, Բրունդիզին՝ բրոնզե հայելու արտադրանքով, իսկ Կապուան՝ իր զարդագեղ բրոնզե սպասքով, որի ծաղկման շրջանը մ.թ. I դարն է, մինչև Պոմպեյի կործանումը³⁵⁶ (մ.թ. 79թ.): Հոռմեական գեղարվեստական և կենցաղային իրերի ու առարկաների արտահանումը հեռավոր երկրներ նպաստեց անտիկ ավանդույթների լայն տարածմանը: Սիսիանի գավաթը հայ-հոռմեական մշակութային սերտ կապերի արտահայտություններից մեկն է նյութական մշակույթի ասպարեզում: Հայաստանում հայտնաբերված իտալիկյան մոլուխագտածոների թիվն առայժմ մեծ չէ: Դրանք եզակի օրինակներ են՝ զտնված Արտաշատում: Դրանցից է դամբարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե դիմաքանդակը,³⁵⁷ որն ամրացված է եղել բրոնզե վառարանի վրա: Դիմակը պատկանում է ստրուկներին վերագրվող դիմակների թվին և թվագրվում է քիչ ավելի ուշ, քան գավաթը, օգոստոսյան շրջանով: Այն Հայաստան է

³⁵³ *В.П.Шилов*, Калиновский курганный могильник, МИА, № 60, Москва, 1959, с. 484, рис. 57, 3; *В.П.Шилов*, Южноитальянские сосуды Калиновского могильника, Сообщения Гос. Эрмитажа, Ленинград, 1973, XXXVI, с. 34; Античная Художественная бронза, Каталог выставки, Ленинград, 1973, № 251.

³⁵⁴ *П.С.Уварова*, Могильники Северного Кавказа, МАК, Том VIII, 1900, с. 85, рис. 81; *В.В.Кропоткин*, Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. – V в. н.э.), САИ, вып. Д 1-27, М., 1970, с. 23, 94, рис. 57, 60; *М.П.Абрамова*, Памятники горных районов центрального Кавказа рубежа и первых веков нашей эры (по материалам Северной Осетии и Кабардино-Балкарии), Археологические исследования на Юге Восточной Европы, сб. ст., М., 1974, с. 16, 17, рис. III, 32, рис. XII.

³⁵⁵ Античная художественная бронза, с. 82.

³⁵⁶ Ук. соч., с. 84.

³⁵⁷ *Ճ.Դ. Խաչատրյան*, Արտաշատ II, էջ 93, տախտ. XXVII, 4:

հասել առևտրական ճանապարհով կամ հռոմեական զորքի միջոցով: Մյուսը Արտաշատի V ռլից հայտնաբերված, մարդու բնական չափերից մեծ, բրոնզե արծանի մասեր են՝ ծախ աչքը, ճակատի ու քթի հատվածով, կրակը լեզվակների ձևով մշակված գլխի մագափնջերով ծածկված բեկորներ: Դրանք թվագրվում են մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսով:³⁵⁸

Կաթսաներ, թափեր և այլ առարկաներ

Սիսիանի դամիարանից բրոնզե անոթները Հայաստանի հելլենիստական շրջանի եզակի գտածոներից են: Դրանցից մեկը ոչ մեծ չափերի կաթսա է՝ քիչ սեղմված գնդաձև իրանով, երկաթե, գրեթե օղած, երկու բռնակով (բարձր.՝ 24.4սմ, ուռուցիկ մասի լայնությունը՝ 27սմ, պսակը տրամ.՝ 16սմ, բռնակը հաստ.՝ 1սմ, օղի տրամ.՝ 2.2սմ): Դատելով կլոր հատակից և օղած կանթերից՝ կաթսան ունեցել է օղակների մեջ մտնող ծայրերով (կենդանակերպ) կրսակլոր բարձր բռնակներ (աղ. X, 6), ինչպես ուրարտական և ասորեստանյան (մ.թ.ա. VIII-VII դդ.) արծաթե և բրոնզե դույլերը:³⁵⁹ Կաթսայի թիթեղը բավականին բարակ է և սեղմելիս փոսիկներ են առաջացել: Նմանասիպ պղնձե մի կաթսա հայտնի է Կուբանից, Ասյկոպից 22կմ հեռավորության վրա բացված Կուրջիպի կուրգանից:³⁶⁰ Այն ևս ունի վզին ամիացված օղակներ: Սիսիանի կաթսան կանթերով նման է Կերչում հայտնաբերված (մ.թ. III դ.) արծաթե գեղակերտ կաթսային: Այն ունի բարձր կիսակլոր բռնակ:³⁶¹

Բրոնզե երկրորդ անոթը ուղղահայաց պատերով, հարթ հատակով թաս է (բարձր. 8.5սմ, պսակը տրամ.՝ 9սմ, ուռուցիկ մասի լայն.՝ 17սմ, բեբանի տրամագիծը՝ 13.5սմ) (աղ. X, 7): Հայաստանից հելլենիստական շրջանի նման թասեր մեզ հայտնի չեն:

Հայաստանը իբրև հնագույն պղնձագործության երկիր, հայտնի է անհիշելի ժամանակներից. մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջերից իբրև այդպիսին բազմիցս հիշատակվել է օտար մատենագիրների կողմից: Դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում, Հայաստանի պղնձի և արծաթի հանքերը հումք են մատակարարել մի կողմից Հյուսիսային Կովկասին և նրանից հյուսիս³⁶² ընկած երկրներին, մյուս կողմից՝ Միջագետքին:³⁶³ Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել են մ.թ.ա. III-II հազարամյակների պղնձե, բրոնզե մեծաքանակ առարկաներ, այդ թվում բրոնզե խոշոր կաթսաներ,³⁶⁴ հարդարված մարդու, ցլի գլխի և այլ քանդակներով վահաններ,

³⁵⁸ *Ж.Д. Хачатрян*, Новые памятники античного искусства из Арташата, ВОН, 1996, № 1, с. 116, рис. 2, 3.

³⁵⁹ Edited by Rivka Merhav, *Urartu a metalworking center in the first millennium B.C.E.*, Yerusalem, 1991, p. 214-220, fig. 4, s, 19-22, 25-26:

³⁶⁰ *Л.К. Галанина*, Курджипский курган, Ленинград, 1980, с. 34-35, рис. 12, 13; катал. № 15.

³⁶¹ *В.В. Кропоткин*, Римские импортные изделия в восточной Европы (II в. до н.э.-V в. н. э.), М., 1970, рис. 49, САИ Д 1-27.

³⁶² *Arménie. Trésors de l'Arménie ancienne de origins au IVe siècle*, Paris, 1966, p. 12-17, № 33, 34-38, 40-55, 83-94; *А.Калантарян, А.Пилипосян, У.Малкоян*, Среднебронзовое погребение Ошакана, "Археология, этнология, фольклористика Кавказа", Международная научная конференция, Сборник кратких содержания докладов, 2004, с. 69-71.

³⁶³ *Բ.Գ. Մելրոմյան*, Հայաստանի պղնձագործության պատմություն, Երևան, 1972, էջ 12:

³⁶⁴ *Б.Б. Пуотровский*, Искусство Урарту VIII-VI вв. до н.э., Ленинград, 1962, с. 56-63, рис. 32-37; *Urartu, a metalworking, centr in the First Millenium W.C.E.*, Edited by Rivka Merhav, Yerusalem, 1991, p. 228-236, fig. 7, 30a-b, 39.

սաղավարտներ, կահույք, աշտանակներ³⁶⁵ և այլն: Սարգոն II-ի՝ մ.թ.ա. 714թ. արշավանքի ժամանակ Լուսասիրից տարած ավարի ցուցակում գրանցված են նաև բրոնզե բազմաթիվ առարկաներ, այդ թվում կաթսաներ. *"607 медных сосудов, тяжёлых и лёгких, медных купальных локаней... 3 тяжёлых медных котла, берущих по 50 мер воды. 1 большой котел, берущий 80 мер воды, с большим медным ковшом к нему, который царю Урарту при жертвоприношении перед Халди наполнили жертвенным вином"*.³⁶⁶

Պղնձագործական ավանդույթները շարունակվեցին և վաղ հայնական դարաշրջանում:³⁶⁷ Հելլենիստական շրջանում պղնձագործությունը, հարստանալով դարաշրջանի նորամուծություններով, տեխնիկական նվաճումներով և դրանք ստեղծագործաբար ներդնելով արտադրության մեջ, բարձրացավ զարգացման նոր աստիճանի: Կիրառության մեջ մտավ գլանման լիսեռը, որը հեշտացրեց թիթեղի ստացումը, լայն տարածում ստացավ խառասուի հաստոցի (դազգահի) կիրառումը: Այն վաղուց էր օգտագործվում փայտամշակության մեջ: Կատարելագործվեց նաև ձուլելու տեխնիկան: Դրա փայլուն վեայությունն են Երևանի և Սիսիանի դամբարանների ձևավոր ոտքերով կահույքը, ոտքեր ձուլելու Արտաշատի գիպսե կաղապարը, քանդակագարդ աշտանակները, գեղարվեստական մետաղի մյուս գտածոները: Արտաշատում հայտնաբերվել է բրոնզե ուղղահայաց իրանով, հարթ հատակով, ծանծաղ փոքրաչափ թասիկ, որի դուրս լայնացող պսակին ամրացված է երկարապոչ ծովաձիուկի ոճավորված արձանիկ:³⁶⁸ Ուշագրավ են նաև բրոնզե փոքրիկ ուղղանկյուն զարդատուփը (աкамылка), կափարիչին ռանալու անցքով,³⁶⁹ եղջերուի բրոնզե արձանիկի գլխին նստած արծվաքանդակը³⁷⁰ և այլն: Նյութերի քննարկումից ակնհայտ է, որ հայ արհեստավորներին հասու են եղել մշակման տեխնիկական և տեխնոլոգիական այն հմաքները, որ կիրառել են պղնձագործները՝ կռում, դրվագում, ձուլում, դրոշմում, եռակցում, դուրգամում, կորգամում մոմի կորաայան եղանակ, միափեղկ, երկփեղկ, եռափեղկ կաղապարների մեջ ձուլելու, հղկելու, կոկելու և այլն: Հարդարման և գեղազարդման գործընթացում կիրարկվել են փորագրումը, ցանցահյուսը, հատիկազարդը, քանդակազարդը և այլն:

Սիսիանից հայտնաբերվել է նաև խորը, լայնաբերան բրոնզե կաթսայի վերին մասը, որի պսակը դեպի դուրս է լայնանում (պսակի տրամ.՝ 15սմ, պահպ. մասի բարձր.՝ 9սմ, պսակի լայն.՝ 1.5սմ) (աղ. X, 5): Սիսիանի բրոնզե կաթսաներն ու թասերը անտարակույս պատրաստվել են Հայաստանում:

Բրոնզե իրերի խմբին են պատկանում նաև փայտե մեծ արկղի տապարածև, կիսակլոր ծխնիների կեսերը (երեք հատ, բրոնզի հաստ.՝ 0.5սմ, երկ.՝ 5սմ, լայն.՝ 9.3սմ): Դրանց վրա պահպանվել են տախտակի մասերը (հաստ.՝ 2սմ), որոնց երեքական գամերով ամրացվել են

³⁶⁵ *Б.Б.Пиотровский*, Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 164-181, рис. 26-44; Նույնի, Искусство Урарту, с. 66-72, рис. 38-41.

³⁶⁶ *Б.Б.Пиотровский*, Искусство Урарту, с. 36-37.

³⁶⁷ Arménie, № 152-159:

³⁶⁸ *Zores D.Khachatrian*, Artaxata capitale dell' Armenia antica (II sec. A.C.-IV sec. D.C.), Ai Piedi dell' Ararat Artaxata E l'Armenia Ellenistica Romana, a cure di Antonio Invernizzi, Torino, 1998, Fig. 75.

³⁶⁹ Նույն տեղում, նկ 74:

³⁷⁰ *Ճ.Դ.Խաչատրյան*, Արծվի աարքեր երրիմվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ, ՊԲՀ, 2003, № 2, աղ. II, 1-4, III, 1, 2:

ծխնիները: Երևում են ծխնիների երկու կեսն իրար միացնող երկաթե լարի մնացորդները: Ծխնիները մեզ հասած հեղինակական շրջանի այդ կարգի միակ գտածոներն են (աղ. XI, 2):

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում տարբեր չափերի բրոնզե զանգակները (3 հատ)՝ կախիչ օղերով: Օղերը և լեզակները երկաթից են: Զանգակների պատերը բավականին հաստ են (աղ. XIII, 2): Երեքն էլ թերի են (պահպ. մասի ընդհանուր ճամբարում՝ 6.7սմ, երկիրորդին՝ 8.4սմ, տրամ.՝ 6.7սմ): Բրոնզե տարրեր չափերի զանգակների գործածությունը հայտնի է տակավին հնագույն ժամանակներից, այդ թվում ուրարտական,³⁷¹ հետուրարտական: Դրանք կախվել են ձիերի վզից, օգտագործվել զանազան ծիսակատարությունների ժամանակ: Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներում (մ.թ.ա. VI-V դդ.) խորեզմյան տարած ձիու վզից կախված է խոշոր զանգակ:³⁷² Բ.Ա.Լիտվինսկին ազգագրական նյութերի հիման վրա նշում է զանգակների աղմուկի նշանակությունը ծիսական, կիոնական արարողությունների ժամանակ և դրանք կապը գերբնական ուժերի հետ:³⁷³ Այ-խանունում՝ որմնախորշերով տաճարում (մ.թ.ա. 240-145թթ.), հայտնաբերվել է բրոնզե չորս զանգակ:³⁷⁴

Ախիանի դամբարանից ունենք բրոնզե երկու փոքրիկ թիակ (որոնցից մեկը՝ թերի, մյուսը՝ ամբողջական երկ.՝ 2սմ, լայն.՝ 0.8սմ (աղ. IX, 5)), թիակները գլանաձև պոչի տափակ մասին սիանալու հատվածում զարդարված են առևակոսներով: Թիակները մեծ տարածում և գործառություն ունեն անտիկ շրջանում: Գտնվել են անաիկ աշխարհի տարրեր հատվածներում:³⁷⁵ Հայաստանում դրանք հայտնի են Արտաշատից, Գառնիից,³⁷⁶ Մինգեչաուրից³⁷⁷ և այլ վայրերից: Ախիանի թիակներից ամբողջականը նման է Գառնիի հեղինակական շրջանի թիակներից մեկին,³⁷⁸ իսկ թերին՝ մյուսին:³⁷⁹

Թիակները սովորաբար գործածվում էին սրվակներից և կավե փոքրիկ անոթներից քսայուղեր, օծանելիք վերցնելու համար: Գառնիի 123 դամբարանի թիակը գտնվել է փոքրիկ անոթի հետ: Իսկ մ.թ. առաջին դարերում թիակներ համեմատաբար քիչ են հանդիպում:

Ենթադրվում է, որ դրանք օգտագործվել են նաև որպես ռժշկական դեղորայքներ (Spathomela):³⁸⁰ Սակայն Գառնիի և Ախիանի գտածոները ծառայել են քսայուղեր հանելու համար:

³⁷¹ Urartu - A Metalworking Centr, p. 71, 88, № 20, 45; 56-61 (մ.թ.ա. VIII-VII դդ.):

³⁷² R. Ghirshman, Perse, Proto-iraniens, Mèdes, Achéménides, Paris, 1963, p. 184, fig. 231.

³⁷³ Б.А. Литвинский, Древние кочевники "Крыши мур", Москва, 1972, с. 69-71, таб. 24, 27, 31.

³⁷⁴ H. P. Francfort, Fouilles d'Ai Khanoum, II; Le sanctuaire du temple a niches indéterminées. 2.- Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan, (MDAFA), Paris, 1984, t. XXVII, pl. 2, № 19 et 17; tab. 20, 16-19; И.Т. Кругликова, Дильберджин, Храм Диоскуров, Москва, 1986, рис. 22, 1-16; 23, 12-16.

³⁷⁵ Gladys R. Davidson, Conth, vol. XII, The minor objects, Princeton, 1952, pl. 83, № 1350, 1351, 1355, 1356

³⁷⁶ Гарни, V, с. 101-102, рис. 12, 39, таб. XX.

³⁷⁷ Е.И. Гумель, Археологические очерки, Баку, 1940, с. 159, фиг. 5, 15.

³⁷⁸ Гарни, V, № 12, 1:

³⁷⁹ Гарни, V, № 11:

³⁸⁰ С.И. Финюганова, Античные медицинские инструменты, СА, № 1, 1967, с. 152, рис. 2, 132.